

Валерій РОМАНЮК¹

РОЗУМІННЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Досліджуються особливості філософсько-правових передумов звільнення від кримінальної відповідальності. Визначено, що проблеми кримінальної відповідальності та звільнення від неї є одним із центральних і разом з тим найбільш складних інститутів кримінального права. Обґрунтовується, що дореволюційний період характеризувався значною кількістю обставин, що звільняли від кримінальної відповідальності, що було обумовлено наслідками політичних, економічних та соціальних перетворень у світі, піднесенням волі та значення людини, її можливостей для держави. Акцентовано увагу, що вдаючись до терміну «кримінальна відповідальність», вітчизняний законодавець має на увазі, в першу чергу, накладення на особу, яка вчинила злочин, тягаря примусових заходів карального змісту. Доводиться теза про доцільність розглядати кримінальну відповідальність у позитивному сенсі, як зобов'язання кримінально відповідального суб'єкта не вчиняти порушень заборон, які встановлені кримінальним кодексом. Тобто кримінальна відповідальність, у першу чергу, повинна виконувати функцію попередження, що спрямоване на особу, яка має намір вчинити злочин. Обґрунтовується, що якщо особа не мала умов для нормальної життєдіяльності та розвитку з соціальних причин, то соціум і держава звинувачувати її не мають права лише в силу того, що первинно взяли

¹ адвокат (м. Хмельницький),
Національна асоціація адвокатів України,
proskurov45@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5199-0006>.

на себе зобов'язання дати їй такі умови. Доведено, що у правовій державі під час вирішення питань реалізації кримінальної відповідальності особлива увага приділяється міжгалузевому інституту звільнення від кримінальної відповідальності як компромісу під час відновлення соціальної справедливості і стимулювання правослужняної поведінки. Стверджується, що безумовний характер звільнення від кримінальної відповідальності підриває сутність інституту кримінальної відповідальності в цілому, оскільки звільнення від кримінальної відповідальності здійснюється за *нереабілітуючими підставами*. У зв'язку з цим, звільнена особа, яка вчинила злочин, повинна відчувати для дотримання балансу суспільної справедливості певним чином вплив держави, щоб усвідомити свою провину і дійсно стати на шлях виправлення. Запропоновано для соціального балансу застосовувати до такої особи такі обмеження, як посилення нагляду правоохоронними органами, обмеження певних прав.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, криміналізація, декриміналізація, моральність, духовність, соціальний баланс, злочинність, кримінальна політика держави.

Реформуючи соціальну, економічну, політичну, судову та інші найважливіші суспільні сфери, держава приділяє особливу увагу кримінальній політиці. Цей напрямок обрано не випадково, оскільки права і свободи людини і громадянина порівняно з радянським законодавством, де пріоритетно захищалися інтереси держави, сьогодні поставлені на перше місце в системі охоронюваних цінностей. Категорії «кримінальна відповідальність» і «покарання» в юридичній літературі прийнято вважати ланками юридичної тріади: злочин — кримінальна відповідальність — покарання, що виражає сенс всього кримінального законодавства.

Кримінальний закон не дає відповіді на питання, що таке кримінальна відповідальність, а тому проблеми кримінальної відповідальності та звільнення від неї є один з центральних і водночас найбільш складних інститутів кримінального права. Протягом багатьох років тривають дискусії щодо проблем кримінальної відповідальності. Відповідно розгляд інституту звільнення від кримінальної відповідальності може представлятися, на перший погляд неконструктивним кроком. Однак його розробка необхідна і актуальна. Сучасна концепція кримінальної відповідальності змінюється під дією глобальних тенденцій у вигляді глобалізації, відступу національних держав, зростання сили окремо взятого індивіда, загострення міжнаціональних та міжетнічних конфліктів, екологічної кризи та феноменів ущільнення часу перестає працювати. У зв'язку із чим дослідження проблеми кримінальної відповідальності і звільнення від нього вимагає нових фундаментальних досліджень філософського змісту для вироблення нової, перспективної концепції. Особливої актуальності, в зв'язку з цим також набуло прагнення вітчизняних та іноземних вчених до дослідження підстави і умов звільнення від кримінальної

відповідальності (покарання) в контексті гуманізації та ставлення до людини як найвищої соціальної цінності.

Окремі аспекти філософсько-правових уявлень про покарання, звільнення від відповідальності, антропології права свого часу досліджували такі вчені: Д. Балабанова, О. Бандура, В. Бліхар, О. Бойко, М. Братасюк, Т. Гарасимів, В. Дрьомін, Є. Логвиненко, Т. Коханюк, В. Меркулова, Н. Сухарева, О. Омельчук, В. Маляренко, Г. Попадинець, М. Хавронюк, О. Чистяков, С. Шапченко, В. Яворська, О. Яремко тощо.

Метою статті є визначення філософсько-правових уявлень про звільнення від кримінальної відповідальності в контексті дотримання принципів гуманізму та справедливості.

Звільнення від кримінальної відповідальності має на увазі рішення звільнити особу, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, від обов'язку зазнавати негативні заходи державного впливу, встановлені актом органу державної влади, що володіє відповідними повноваженнями.

Реалізуючи цілі кримінальної юстиції, інститут звільнення від кримінальної відповідальності спрямований на заохочення позитивної пост-злочинної поведінки підозрюваних, обвинувачених у вчиненні злочину.

Щодо необхідності існування інституту звільнення від кримінальної відповідальності висловлювалося чимало вчених. Наприклад, Л. В. Головка зазначає, що існування цього інституту є необхідним для реалізації кримінальної політики правової держави [1, с. 41]. С. Г. Келіна також зазначає, що будь-яка, навіть відносно розвинена, система кримінального права має цей інститут поряд з традиційною схемою реакції держави на злочин, що включає кримінальне переслідування і покарання [2, с. 28–31]. На думку Х. Д. Алікперова, звільнення від кримінальної відповідальності є виявом компромісної волі держави в боротьбі зі злочинністю [3, с. 65]. На думку Т. А. Лесніевскі-Костаревої, інститут звільнення від кримінальної відповідальності є одним із яскравих втілень реалізації принципу диференціації самої кримінальної відповідальності, залежно від характеру вчиненого злочину і особи злочинця [4, с. 180–184].

Водночас низка авторів відзначає, що під час застосування спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності підривається конституційний принцип презумпції невинуватості, оскільки не можна звільнити особу від кримінальної відповідальності за вчинений злочин, якщо вона юридично ще не визнана винною у його вчиненні [5, с. 93; 6, с. 23].

Прихильниками інституту звільнення від кримінальної відповідальності висловлюється низка аргументів. Так, по-перше, під час призначення покарання суд повинен враховувати, що воно повинно бути мінімально м'яким, але відповідним і достатнім [7, с. 60]. У зв'язку з цим, виникає питання: а чи завжди необхідно керуватися принципом «невідворотності покарання»? Адже під час призначення покарання особі, дії якої після вчинення злочину є суспільно корисними, виникне більше шкідливих наслідків, ніж суспільно корисних. По-друге, співпраця з органами досудового розслідування сприяє об'єктивному, всебічному і своєчасному розкриттю і розслідуванню злочину.

Аналіз положень Кримінального кодексу України [8] (КК України) дозволяє говорити про те, що і законодавець, вдаючись до терміна «кримінальна відповідальність», має на увазі, в першу чергу, накладення на особу, яка вчинила злочин, тягаря примусових заходів карального змісту.

Таке розуміння кримінальної відповідальності в кінцевому підсумку призводить до отожднення понять «кримінальна відповідальність» і «кримінальне покарання». Іншими словами, вся проблема кримінальної відповідальності зводилася до схеми: норма права — правове порушення — кримінальна відповідальність — санкція — покарання. Категорія кримінальної відповідальності, по суті, підмінила собою поняття кримінально-правового примусу.

У науці кримінального права була зроблена спроба розкриття кримінальної відповідальності через призму позитивної складової [9, с. 34]. Однак у силу психологізації цього феномена і наявності ідеї про те, що позитивна кримінальна відповідальність повністю вичерпує зміст кримінальної відповідальності, веде до заперечення ретроспективного аспекту кримінальної відповідальності, вчення про позитивну кримінальну відповідальності не знайшло підтримки наукової громадськості.

Якщо кримінальна відповідальність у традиційному розумінні є обов'язком особи, яка вчинила діяння, що містить ознаки складу злочину, перетерпіти несприятливі для неї наслідки, передбачені кримінальним законом, то, з позицій позитивного погляду на кримінальну відповідальність, — це зобов'язання кримінально відповідального суб'єкта не вчиняти порушень заборон, які встановлені кримінальним кодексом. Тобто кримінальна відповідальність, в першу чергу, повинна виконувати функцію попередження (дещо загрози), що спрямоване на особу, яка має намір вчинити злочин, реального застосування покарання та інших заходів кримінально-правового характеру, яка об'єктивно з'являється після вчинення злочину. При цьому до вчинення злочину необхідним є цілеспрямоване формування в особи кримінально-правової активності, тобто відповідальної, соціально-корисної діяльності суб'єктів соціальних відносин, що не суперечить кримінально-правовим заборонам. Тобто і суспільство, і держава не можуть засуджувати, притягати до кримінальної відповідальності особу, якщо вона не отримала тієї форми правового або іншого виховання, яка дозволяє їй правильно оцінювати ситуацію.

Нині наявність позитивного аспекту кримінальної відповідальності хоча і заперечується вченими [10; 11], але факт наявності вже не окремих розробок, а цілого вчення про позитивну кримінальну відповідальності визнається [12; 13]. Тому в цьому аспекті інститут звільнення від кримінальної відповідальності набуває нового значення. Якщо особа, незважаючи на наявність позитивної кримінальної відповідальності, вчинила протиправне, кримінально каране діяння, то перед органами влади, в першу чергу, постає проблема з'ясування умов проживання цієї особи та її виховання, наявності того рівня розвитку, який дозволяє усвідомити провинку за вчинене діяння. На другому етапі виникає необхідність з'ясування бази аргументів особи, за допомогою яких вона могла б виправдовувати свої дії. Якщо особа не мала умов для нормальної життєдіяль-

ності та розвитку з соціальних причин, то соціум і держава не мають права звинувачувати її лише в силу того, що первинно взяли на себе зобов'язання дати їй такі умови. Звільнення від кримінальної відповідальності в цьому випадку є необхідністю, воно повинно бути безумовним. Якщо ж особа мала можливість функціонування і життєдіяльності в межах стандартних соціальних умов, чи існувала без порушення основних біопсихологічних потреб, то в такому випадку соціум і держава безсумнівно набувають право засуджувати особу, притягати її до кримінальної відповідальності. Але ця обставина не означає, що зазначена особа не може бути звільнена від кримінальної відповідальності.

У юридичній літературі виділяють дві основні моделі системи альтернативних заходів, що здійснюються в межах кримінальної юстиції зарубіжних країн («нідерландсько-бельгійська» та «медіація») [14, с. 15].

Такі заходи мають прагматичну цінність: вони розвантажують слідчо-судову систему, знижують наповнюваність установ відбування покарання при одночасному забезпеченні прав потерпілих від злочину та інтересів держави і могли б, можливо, бути сприйняті і в Україні, особливо коли мова йде про медіацію в кримінальному процесі, яка на сьогодні є активною в нормативному та науковому обґрунтуванні [10]. Водночас, зважаючи на поведінкові особливості людини, необхідно розуміти і ймовірно припускати, що покарання «гривнею» за вчинений злочин, на наше переконання, не буде мати тих всіх наслідків, як різні види покарання, коли особа також, сплачуючи штраф чи відбуваючи покарання у вигляді виправних робіт, розуміє, в тому числі, громадський та державний осуд, вона обтяжена тягарем власне кримінальної відповідальності. А коли відбувається звільнення від неї із сплатою грошової суми, навіть якщо це достатньо вагома сума для бюджету особи, яка вчинила кримінально-каране діяння, фінансову тривогу та наслідки вона зможе пережити із повною відсутністю певного виховного ефекту.

Якщо користуватися наявною термінологією, то звільнення від кримінальної відповідальності можна тлумачити як звільнення особи, яка вчинила злочин, але згодом втратила свою попередню суспільну небезпеку в силу низки обставин, зазначених в кримінальному законі, від застосування до неї з боку держави заходів кримінально-правового характеру.

Варто зазначити, що звільнення від кримінальної відповідальності нерівнозначне визнанню особи, яка вчинила злочин, виправданою, невинуватою. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності є нереабілітуючими, оскільки закон, в першу чергу, виходить з факту вчинення особою злочину, у зв'язку з чим слід вказати, що звільнення від кримінальної відповідальності винної особи, яка вчинила злочин, можливе тільки за умови, що це не суперечить завданням кримінального закону (ст. 1 КК України).

Коли ми говоримо про звільнення від відповідальності, в першу чергу, постає питання про недосягнення мети покарання, зокрема, мова повинна йти про відновлення соціальної справедливості. З одного боку, можна говорити про те, що відновлення соціальної справедливості є оціночною категорією і воно не може лягати в основу мети покарання, вод-

ночас, на наше глибоке переконання, якщо ми розглядаємо людину найвищою соціальною цінністю, ми повинні говорити про те, що кримінальна відповідальність, якщо особа до неї притягається, повинна не лише карати злочинця, захищати інтереси потерпілого, в першу чергу, вона повинна бути спрямована на збереження адекватного соціального балансу відносин у суспільстві, балансу справедливості, розумності, гуманізму, який за умови вчинення злочину, втрачається і повинен бути відновлений.

Можна, звісно, припускати, що досягнення мети загальної превенції під час звільнення від кримінальної відповідальності забезпечується тим, що таке звільнення можливе, але не обов'язкове; про необхідність віднесення норм, що встановлюють звільнення від кримінальної відповідальності, до «компромісних» нормам тощо. Однак такі пояснення мети звільнення є досить спірними.

Дотримання принципів кримінального закону, в тому числі під час звільнення від кримінальної відповідальності, припускають той факт, що з саме їх урахуванням виноситься рішення по конкретній справі, в тому числі з урахуванням особи злочинця і підстав, які передбачають звільнення її від кримінальної відповідальності. Крім того, необхідно погодитися з позицією, що принципи права формувалися суспільством [16, с. 34–36], тому слід погодитися з думкою А. В. Малько, що принципи права належать до морально-етичних принципів правових основ сучасного суспільства [6, с. 47].

На думку Н. Д. Сухаревої, під час розгляду питання еволюції розуміння кримінальної відповідальності, мети покарання, звільнення від відповідальності, необхідно виходити з того, що еволюція повинна бути соціально і юридично обумовленою, не може суперечити завданням і принципам кримінального законодавства і повинна суворо відповідати Конституції. Еволюція, перш за все, обумовлена потребами окремих індивідів, громадськості. Тому авторка, на наш погляд, помилково припускає можливість розгляду в одній площині визначення підстав звільнення від кримінальної відповідальності, сформульованих у нормативних актах іншої галузевої приналежності, безпосередньо в самому кримінальному законі, єдиної регламентації звільнення від кримінальної відповідальності за наявності загальнокримінального імунітету, необхідності лібералізації умов звільнення від кримінальної відповідальності [19].

Коли мова йде про інтереси особи, про невідчужувані та приналежні кожному від народження права і свободи, проблема вибору способів захисту і відновлення цих належних кожному від народження права, підхід законодавця повинен бути дуже обережним. Іншим важливим моментом стає необхідність врахування антропологічної складової індивіда, що виявляється в схильності до маніпулювань (коли мова йде про хворобу злочинця).

Необхідно погодитися з думкою про те, що дослідження різних видів звільнення від кримінальної відповідальності дає змогу визначитися із сутнісними, типовими, універсальними кримінально-правовими та кримінально-процесуальними ознаками, які повинні бути застосовними до будь-якого виду звільнення від кримінальної відповідальності [19, с. 80].

А отже, як зазначає В. Меркулова, піднятися на більш узагальнений теоретичний рівень для формулювання загального поняття звільнення від кримінальної відповідальності (теоретичної конструкції). Водночас використання загального поняття та типових ознак як масштабу виміру можуть сприяти у визначенні із тими видами звільнення від кримінальної відповідальності, які не вкладаються на сьогодні в загальний вимір, а отже, можуть свідчити про наявність проблем теоретичного та правового характеру [19, с. 80].

Соціальна справедливість під час звільнення від відповідальності зберігає свій баланс через низку факторів: таке звільнення відбувається із врахуванням характеру і ступеню суспільної небезпеки діяння, обставин його вчинення та особи винуватого, використання таких компромісних процедур обмежено позицією потерпілого. У свою чергу, коли ми говоримо про гуманізм, то під час звільнення від кримінальної відповідальності він пов'язаний з економією судових репресій, а також з повагою невід'ємних прав і свобод особи, яка вчинила злочин, і встановленням сприятливих критеріїв під час звільнення від кримінальної відповідальності, залежно від віку, стану здоров'я, працездатності та інших ознак.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що у правовій державі під час вирішення питань реалізації кримінальної відповідальності особлива увага приділяється міжгалузевому інституту звільнення від кримінальної відповідальності як компромісу під час відновлення соціальної справедливості і стимулювання правослухняної поведінки.

Безумовний характер застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності полягає в тому, що під час застосування його конкретних видів, незалежно від тяжкості вчиненого злочину (аж до особливо тяжкого), не накладаються обмеження правового характеру. На нашу думку, в цьому випадку підривається сутність інституту кримінальної відповідальності в цілому, оскільки звільнення від кримінальної відповідальності здійснюється за nereабілітуючими підставами. У зв'язку з цим, звільнена особа, яка вчинила злочин, повинна відчувати для дотримання балансу суспільної справедливості певним чином вплив держави, щоб усвідомити свою провину і дійсно стати на шлях виправлення. Вважаємо, що необхідно неповне звільнення суб'єкта від кримінальної відповідальності або (як альтернатива) застосування до нього заходів обмеження, які більш суттєво позначилися б на його правовому статусі. До таких обмежень можна віднести майбутню поведінку особи, посилення нагляду правоохоронними органами, обмеження певних прав.

Список використаних джерел

1. Головка Л. В. Освобождение от уголовной ответственности и освобождение от уголовного преследования: соотношение понятий. *Государство и право*. 2000. № 6. С. 41–42.
2. Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. Москва : Наука, 1974. 232 с.
3. Аликперов Х. Д. Преступность и компромисс. Баку : Элм, 1992. 196 с.
4. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. 2-е изд. Москва : НОРМА, 2000. 400 с.

5. *Ларин А. М.* Презумпция невиновности и прекращение уголовного дела по нереабилитирующим основаниям. *Суд и применение закона*. Москва : Изд-во ИГиП АН СССР, 1982. С. 93–95.
6. *Петрухин И. Л.* Презумпция невиновности — конституционный принцип советского уголовного процесса. *Советское государство и право*. 1978. № 2. С. 12–19.
7. *Сабанин С. Н., Гришин Д. А.* Некоторые проблемы законодательной регламентации специальных видов освобождения от уголовной ответственности. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2012. № 2 (20). С. 59–66.
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341–ІІІ. *Відомості Верховної ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
9. *Чистяков А. А.* Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 275 с.
10. *Черменина А. П.* Проблема ответственности в современной буржуазной этике. *Вопросы философии*. 1965. № 2. С. 76–78.
11. *Дворецкий М.* Уголовная ответственность. *Законность*. 2006. № 12. С. 42–43.
12. *Воропаев С. А.* Уголовная ответственность: позитивный и негативный смысл. *Человек: преступление и наказание*. 2008. № 4. С. 79–82.
13. *Темірханов М. А.* Позитивная уголовная ответственность и проблемы ее реализации. *Прикладная юридическая психология*. 2014. № 1. С. 140–144.
14. *Малинин В. Б.* Энциклопедия уголовного права. Том 10 Освобождение от уголовной ответственности и наказания. СПб. : СПб ГКЛ, 2008. 890 с.
15. *Турман Н.* Медіація у кримінальному процесі: шляхи удосконалення чинного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 276–280
16. *Смирнов Д. А.* О понятии принципов права. *Общество и право*. 2012. № 4 (41). С. 29–37.
17. Принципы российского права: общетеоретический и отраслевой аспекты / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Саратов : Саратовская государственная академия права, 2010. 704 с.
18. *Сухарева Н. Д.* Перспективы развития института, освобождения от уголовной ответственности. *Государство и право*. 2005. № 7. С. 98–99.
19. *Меркулова В. О.* Звільнення від кримінальної відповідальності: особливості методології дослідження стимулюючого міждисциплінарного інституту. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 78–84.

Надійшла до редакції 17.10.2020

Valerii ROMANIUK

The Ukrainian National Bar Association

Understanding Exemption from Criminal Liability through the Prism of Social Justice

In the article the author investigates features of philosophical and legal preconditions of exemption from criminal liability. The author defines that the problems of criminal liability and exemption from it is one of the central and at the same time the most complex institutions of criminal law. The author argues that the pre-revolutionary period was characterized by a significant number of circumstances that

exempted from criminal liability, due to the consequences of political, economic and social transformations in the world, the rise of human will and importance, its capabilities for the state. The author emphasizes that when resorting to the term «criminal liability», the domestic legislator means, first of all, the imposition on the person who committed the crime, the burden of coercive measures of punitive content. The author argues that it is expedient to consider criminal liability in a positive sense, as the obligation of a criminally responsible entity not to commit violations of the prohibitions established by the Criminal Code. That is, criminal liability, in the first place, should serve as a warning aimed at the person who intends to commit the crime. The author argues that if a person did not have the conditions for normal life and development for social reasons, then society and the state have no right to blame him only because they initially undertook to give him such conditions. The author argues that in a state governed by the rule of law, when addressing the implementation of criminal liability, special attention is paid to the intersectoral institution of exemption from criminal liability as a compromise in restoring social justice and encouraging law-abiding behavior. The author states that the unconditional nature of exemption from criminal liability undermines the essence of the institution of criminal liability in general, as exemption from criminal liability is carried out on non-rehabilitative grounds. In this regard, the released person who has committed a crime must, in order to maintain a balance of social justice, feel in some way the influence of the state in order to realize his guilt and really take the path of correction. The author proposes to apply such restrictions to the social balance of such a person as strengthening the supervision of law enforcement agencies, restrictions on certain rights.

Keywords: *criminal liability, punishment, exemption from criminal liability, criminalization, decriminalization, morality, spirituality, social balance, crime, criminal policy of the state.*